

O‘zbek adabiy tili va turkiy adabiy tillar

Yoqub Siddiqovich Saidov
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: O‘zbek tili, aytilganidek, dunyo tillari orasida eng qadimgi tillardan biri bo‘lib, u turkiy tillar oilasiga mansubdir. Bu oilaga ozarbayjon, turk, turkman, tatar, boshqird, qirg‘iz, qoraqalpoq, uyg‘ur, qozoq va boshqa turkiy tillar kiradi. O‘zbek tili o‘zbek xalqining milliy adabiy tili bo‘lib, u bir-biridan fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan qarluq-chigil-uyg‘ur, qipchoq va o‘g‘uz lahjalari hamda ko‘plab katta-kichik shevalardan iborat. Uning tarixi oltoy davridan boshlanadi. Oltoy nazariyasiga ko‘ra, turkiy tillarning tarixi oltoy tillari bir til bo‘lib tashkil topgan qadimgi oltoy davridan boshlanadi. Oltoy bobo tili (asos til) dastlab ikkiga, ya’ni tungus-manjur va turk-mo‘g‘ul tillariga ajralgan.

Kalit so‘zlar: turkiy tillar oilasi, oltoy tili, oltoy nazariyasi, xun davri, umumturkiy so‘zlar, turkiy tillarning fonetikasi, grammatika, leksik xususiyatlari

Uzbek literary language and Turkish literary languages

Yaqub Siddikovich Saidov
Bukhara State University

Abstract: The Uzbek language, as mentioned, is one of the oldest languages in the world and belongs to the Turkic language family. This family includes Azerbaijani, Turkish, Turkmen, Tatar, Bashkir, Kyrgyz, Karakalpak, Uighur, Kazakh and other Turkic languages. The Uzbek language is the national literary language of the Uzbek people, and it consists of Qarluq-Chigil-Uyghur, Kipchak, and Oghuz dialects, which differ from each other in phonetic, morphological, and lexical features, as well as many large- consists of small dialects. Its history begins in the Altai period. According to the Altaic theory, the history of Turkic languages begins with the ancient Altaic period, when the Altaic languages became one language. Altai grandfather language (the main language) was initially divided into two, namely Tungus-Manchurian and Turkic-Mongolian languages.

Keywords: Turkic language family, Altaic language, Altaic theory, Hun era, common Turkic words, phonetics of Turkic languages, grammar, lexical features

Turkiy, chunonchi, o‘zbek tili eng qadimgi tillardan biri bo‘lib, uning tarixi oltoy davridan boshlanadi. Oltoy nazariyasiga rus sharqshunos olimi V.Radlov asos solgan

bo'lib, uning nazariyasiga ko'ra oltoy tillarida so'z boshida va oxirida kelgan undoshlar faqat jarangsiz bo'ladi. Mazkur nazariyaga ko'ra, turkiy tillarning tarixi oltoy tillari bir til bo'lib tashkil topgan qadimgi oltoy davridan boshlanadi. Oltoy bobo tili (asos til) dastlab ikkiga, ya'ni tungus-manjur va turk-mo'g'ul tillariga ajralgan. Keyinchalik turk-mo'g'ul tili mustaqil ikki til, ya'ni turk va mo'g'ul tillari sifatida taraqqiy etgan.

Turkiy tillar tarixidagi keyingi davr xun davri bo'lib, u meloddan avvalgi uchinchi asrdan melodning to'rtinchi asrigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. VI-X asrlardagi turkiy til esa qadimgi turkiy til nomi bilan ataladi. VI asrda shakllangan qadimgi turkiy til Markaziy Osiyo, Shimoliy Mo'g'iliston, Oltoy, Xuroson, Kavkaz, Sharqiy Yevropa, Rossiyaning janubiy qismi, Sibirga tarqalgan butun turkiy urug'lar uchun yagona umumtil edi. Mazkur davrga oid juda ko'plab turkiy-runiy (O'rxun-Enasoy) va turkiy-uyg'ur (VI-X asrlardagi) bitiklar mavjud.

Ko'pchilik tadqiqotchilarning e'tirof etishicha, O'rta Osiyo, Qozog'iston, Oltoy, Janubiy Sibir, Uraloldi hududlari aholisi bronza davrining 3-2 ming yilligidan boshlab turkiy tilda so'zlashgan. Bu tilga xos umumiy leksik, fonetik va grammatik belgi-xususiyatlar hozirgi turkiy tillarning har birida u yoki bu miqdorda saqlanib qolgan. G'.Abdurahmonovning ta'kidlashicha, turkiy xalqlarning ildizlari miloddan oldin Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan mahalliy tub qabila va urug'lar - qarluqlar, o'g'uzlar, qipchoqlarga borib taqaladi. Har bir turkiy xalq va uning tilining shakllanishida bu urug'larning biri asos bo'lgan.

Turkiy tillar dunyo tillari tizimida alohida o'ringa ega bo'lib, hozirgi va qadimgi turkiy xalqlar hamda elatlarning tillaridir. Hozirgi davrda turkiy tillarda so'zlashuvchi aholi, asosan, Turkiya, O'zbekiston, Ozarbayjon, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Rossiya, Xitoy, Afg'oniston, Eron, Tojikistonda, shuningdek, Bolgariya, Ruminiya, Ukraina, Germaniya, Kipr, Makedoniya, Albaniya, Amerika, Saudiya Arabistoni va boshqa bir qancha mamlakatlarda yashaydi. O'tgan asr oxiridagi ma'lumotlarga ko'ra, turkiy tillarda so'zlashuvchilarning umumiy soni bir yuz qirq million kishidan ortiqni tashkil etgan.

Eski o'zbek adabiy tilining shakllanishi XIV asr oxirlari va XV asrga to'g'ri keladi. Hozirgi o'zbek adabiy tili, eski o'zbek adabiy tilining davomi sifatida XX asrning birinchi choragida qarluq-chigil lahjasining Toshkent va Farg'ona shevalari bazasida shakllandi.

O'zbek tili, aytilganidek, dunyo tillari orasida eng qadimgi tillardan biri bo'lib, u turkiy tillar oilasiga mansubdir. Bu oilaga ozarbayjon, turk, turkman, tatar, boshqird, qirg'iz, qoraqalpoq, uyg'ur, qozoq va boshqa turkiy tillar kiradi. O'zbek tili o'zbek xalqining milliy adabiy tili bo'lib, u bir-biridan fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq va o'g'uz lahjalari hamda ko'plab katta-kichik shevalardan iborat.

O‘zbekiston Respublikasining 1989-yil 21-oktyabrdagi «Davlat tili haqida»gi qonuniga muvofiq, o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berildi. O‘zbek tili, asosan, O‘zbekistonda, shuningdek, Afg‘oniston, Tojikiston, Qirg‘iziston, Qozog‘iston, Turkmaniston, Rossiya, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Xitoy, Amerika, Germaniya va boshqa mamlakatlarda tarqalgan.

Aytilganidek, o‘zbek tili boshqa turkiy tillar, chunonchi, turk, qirg‘iz va qozoq tillari bilan bevosita qardoshdir. Hozirgi davrda mazkur tillarda so‘zlashuvchi aholi dunyoning turli hududlarida yashaydi. Masalan, turk tili Turkiya, Iroq, Suriya, Eron, Ruminiya, Bolgariya, Gretsiya, Rossiya, Germaniya, Niderlandiya, Fransiya, Kipr oroli, Makedoniya va boshqa mamlakatlarda tarqalgan. O‘tgan asr oxirlarida turk tilida so‘zlashuvchilarning umumiy soni ellik besh millionga yaqin kishini tashkil etgan.

Turkiy tillar oilasiga mansub qozoq tili turkiy tillarning qipchoq guruhiga mansub tillaridan biri bo‘lib, qoraqalpoq va no‘g‘ay tillari bilan birgalikda qipchoq tillarinnng qipchoq-no‘g‘ay guruhchasini tashkil etadi. Qozoq tili, asosan, Qozog‘iston, Xitoy, O‘zbekiston, Rossiya, Mongoliyada, shuningdek, Turkmaniston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Afg‘oniston, Turkiya, Ukraina va boshqa mamlakatlarda yoyilgan. Qozoq tilida so‘zlashuvchilarning umumiy soni qariyb o‘n million kishini tashkil etadi.

Qirg‘iz tili esa turkiy tillarning qirg‘iz-qipchoq guruhiga mansub tillardan biridir. Ushbu til, asosan, Qirg‘izistonda, shuningdek, O‘zbekiston, Tojikiston, Qozog‘iston, Xitoy, Afg‘oniston, Rossiya, Pokiston va boshqa hududlarda qo‘llaniladi. Mazkur tilda so‘zlashuvchilarning umumiy soni ikki yarim million kishidan iborat.

Turkiy xalqlar uchun mushtarak obida hisoblangan O‘rxun-Enasoy tosh bitiklari, O‘rta Osiyo turkiy xalqlarining umumiy adabiy tili namunalari bo‘lgan Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig», Ahmad Yugnakiyning «Hibatul-haqoyiq» kabi o‘lmas asarlar o‘zbek xalqining ham dastlabki yozma yodgorliklari hisoblanadi.

Akademik B.Ahmedov o‘zbek xalqi O‘rta Osiyoning eng qadimiy xalqlaridan biri bo‘lib, deyarli uch ming yillik tarixga egaligini aytadi. Anglashiladiki, o‘zbek tilining shakllanganligiga ham shuncha bo‘lgan. Chunki xalq bilan uning tili bevosita bog‘liq bo‘ladi. O‘zbek xalqi va uning tili turkiy xalqlar oilasiga va tiliga mansub bo‘lib, uning shakllanishi turkiy xalqlar va tillarining shakllanish tarixi bilan o‘zaro bog‘liqdir.

Hozirgi shakllangan o‘zbek xalqi va uning tili uzoq o‘tmishda ro‘y bergan murakkab jarayonlarning hosilasidir. O‘zbek xalqi etnik jihatdan juda ham murakkab turkiy xalqlardan biridir. Uning shakllanishida to‘qson ikki turkiy va turkiy bo‘lmagan urug‘larning ishtirok etgani tarixiy, ilmiy va adabiy asarlarda ko‘rsatib o‘tilgan.

Turkiy tillarning genetik va lisoniy xususiyatlar jihatidan o‘zaro munosabati masalasiga qiziqish juda qadimdan davom etib keladi. Bu o‘rinda turkiy tillarni birinchi marta tasnif qilgan olim Maxmud Koshg‘ariy ishlarini qayd etish o‘rinlidir. Turkiy

tillar tasnifi bilan qiziqish, ayniqsa, XIX asr oxiri va XX asrda avj oldi va hozirgacha ko'plab tasniflar vujudga keldi.

Turkiy tillar o'zaro fonetik, leksik, grammatik jihatdan juda yaqin tillardir. Ular til xususiyatlariga ko'ra ko'p jihatdan o'zaro o'xshash, biroq ayrim farqlar ham mavjud. O'zbek tilining asosiy fonetik belgilariga e'tibor qaratsa, uning ayrim shevalarida boshqa turkiy tillarda bo'lgani kabi 8-9 unli mavjud. Izoh sifatida aytish mumkinki, o'zbek adabiy tilida esa 6 unli qabul etilgan. O'zbek tilining ayrim shevalariga, boshqa bir qancha turkiy tillarga xos bo'lgan lab va tanglay ohangdoshligi (singarmonizm) hodisasi o'zbek adabiy tilida yo'q, urg'u, asosan, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi.

Turk tilining fonetik o'ziga xosliklari esa shundan iboratki, so'z boshidagi t- d, k- g tovushlari jarangsiz va jarangli tarzida farqlanadi; bu tilda singarmonizm hodisasi mavjud; boshqa turkiy tillardagi «bo'l» fe'li mazkur tilda «o'l» tarzida qo'llaniladi. Qozoq tilining asosiy fonetik xususiyatlari quyidagilardan iborat: 9 unli fonemaga ega, unlilar ohangdoshligi (lab singarmonizmi) va undoshlar assimilyatsiyasi mavjud, so'z urg'usi, asosan, dinamik xususiyatga ega. Qirg'iz tilining asosiy fonetik xususiyatlari esa quyidagilardan iborat: qisqa va cho'ziq unlilar (8 ta qisqa unli fonemaga qarama-qarshi 8 ta cho'ziq unli) mavjud, singarmonizm hodisasi to'liq amal qiladi, so'z boshida y o'rnida j undoshi qo'llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ё Саидов. Жадидлар ва Ойбек/Адабиёт ва таржима: Илмий мақолалар тўплами. Т.: Зарқалам, 83-85
2. СЁ Сиддиқович. Бехбудийнинг «Тил масаласи» мақоласи хусусида. Педагогик маҳорат. –Бухоро 1 (2), 41-46
3. Ё Саидов. Жадид поэтик асарлари тилидаги янги сўзлар таҳлили. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 1, 59-64
4. Ё Саидов. Жадид шеърлятидаги қадимги туркий лексика. Ўзбек тили ва адабиёти 2, 100-105
5. Ё Саидов. Жадид лирик асарларидаги арабий лексика ва унинг мавзуй таснифи. Илм сарчашмалари.-Урганч 7, 38-40
6. Ё Саидов. Жадидларнинг ўзбек лингвистик терминологиясини шакллантириш ва ривожлантиришдаги ўрни. Бухоро давлат университети илмий ахбороти.-Бухоро 4 (52), 42-46
7. Ё Саидов. Каримбек Камий лирик асарларидаги антонимларнинг айрим хусусиятлари. Вестник каракалпакского государственного университета имени Бердаха 17 (3-4 ...
8. Ё Саидов. Чўлпон мақолаларида тил масаласи/Илм-у адаб jabhasida 60 yil: Илмий мақолалар тўплами. Бухоро: БухДУ, 61-64

9. СЁ Сиддиқович. Абдулла Бадрий драмаларидаги шевага хос унсурлар. Илмий мақолалар тўплами. –Бухоро: БухДУ 4 (2), 38-42
10. ЁС Саидов, М Убайдуллоева. Анвар Обиджоннинг ўшатишлардан фойдаланиш маҳорати. Science and Education 4 (6), 985-989
11. ЁС Саидов. История Узбекского литературного языка, вопрос формирования национального языка воззрения просветителей жадидов. Science and Education 3 (5), 2085-2090
12. ЁС Саидов. Абдулхамид Мажидий шеъриятидаги метафораларнинг лингвопоэтикаси. Вухоро davlat universiteti tahririyat 1 (2), 31
13. УН Бозорова, ЁС Саидов. жадид шеъриятидаги қадимги туркий лексиканинг мавзуй таснифи. международный журнал искусство слова 3 (4)
14. ЁС Саидов. Фитратнинг имло масаласига муносабати. Илмий мақолалар тўплами. –Бухоро: БухДУ 2 (1), 27-30
15. ЁС Саидов, ДШ Шарипова. Рамзнинг лексик - семантик хусусиятлари. Вухоро davlat universiteti tahririyat 4 (2), 102
16. YS Saidov. About the language of the work «gulistoni bit-turkiy». Scientific reports of Bukhara State University 3 (1), 97-102
17. Г Муродов, Ё Саидов. Лингвохудожественные особенности сравнения в узбекской поэзии (на примере стихов э. Вохидова). Страны. Языки. Культура: сборник материалов XI-й международной научно ...
18. СЁ Сиддиқович. Тематические группы лексик, заимствованной из западноевропейских языков посредством русского языка (на материале узбекской жадидской поэзии). Современная филология: Материалы II междунар. науч. конфер. 2 (4), 92-95
19. СЁ Сиддиқович. Абдулхамид Мажидий шеъриятидаги синонимларнинг айрим хусусиятлари. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...
20. СЁ Сиддиқович. Жадид шеърий асарларидаги синекдохалар ва уларнинг услубий-бадий хусусиятлари. Бухоро давлат университети илмий ахбороти 3 (3), 88-91
21. СЁ Сиддиқович. XX аср бошлари ўзбек шеърияти тилида арабий лексика. Проблемы и перспективы развития филологии на современном этапе: Межвузовский ...
22. СЁ Сиддиқович. Ўзбек cedid edebiyatinda og‘uz dillerine özgü unsurlar. Filologiya mäsäläləri 3 (3), 798-804
23. СЁ Сиддиқович. Жадидларнинг лингвистик эстетика ривожидидаги ўрни. Цветаевские чтения. Текст и контекст: лингвистический, литературоведческий и ...

24. СЎ Сиддиқович. Алишер Навоий ва Фитрат. Алишер Навоий ижодида оила, таълим ва тарбия масалалари: Республика илмий ...
25. СЎ Сиддиқович. Фитратнинг «Девону луғотит турк» асарига оид тадқиқоти. Филология масалалари: Илмий мақолалар тўплами 5 (5), 109-112.
26. СЎ Сиддиқович. Абдулҳамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан 2 ...
27. СЎ Сиддиқович. Абдулҳамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...
28. СЎ Сиддиқович. Абдулҳамид Маждий шеъриятидаги метонимияларнинг семантик моҳияти. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. -Тошкент: Фан ...
29. СЎ Сиддиқович. Ўзбек тили лексикологиясининг шаклланиши ва ривожи. Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония ...
30. СЎ Сиддиқович. Фитрат ва миллий тил ривожи муаммолари. Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. —Тошкент 1 (2 ...